

Biografická identita v pohraničním prostoru

František Zich

Místa, kde se setkávají různé národní kultury, jsou vždy zajímavým objektem pozorování a výzkumu. Takovým místem je bezesporu Euroregion NISA, kde spolu v těsné blízkosti žijí Češi, Němci a Poláci. Přes obecně shodný politický systém státního socialismu, který zde určoval základní podobu společenských vztahů po desetiletí a ovlivňoval myšlení a jednání lidí, si jednotlivé části zachovaly svoji výraznou specifikou. Také transformační změny po roce 1989, i když směřují fakticky k stejnému cíli, národní zvláštnosti nejen neruší, ale v mnohém jsou touto specifikou sociálního systému a myšlení lidí výrazně poznamenány. K zvláštnostem euroregionu ještě patří dramatická historie vývoje obyvatelstva hlavně po druhé světové válce. Do polské části euroregionu, stejně jako do celého západního pohraničí Polska, bylo přesunuto obyvatelstvo z východních území Polska. Česká část euroregionu byla z větší části dosídlena obyvatelstvem z vnitrozemí Čech, ale i Moravy a Slovenska. Německá část euroregionu má v tomto ohledu tradiční obyvatelstvo, ovšem s tím, že zde našli nové domovy právě odsunutí Němci.

Tyto historické události i další procesy významně poznamenaly kulturní identitu obyvatelstva. Na poznání národní, kulturní a regionální identity obyvatel euroregionu NISA je zaměřen výzkumný projekt: „Biografická identita v pohraničním prostoru“, který společně řeší vědecká pracoviště University Göttingen, University Wroclav a Sociologického ústavu AV ČR.¹ Vedoucím mezinárodního projektu, který je realizován s podporou německé nadace „Volkswagen“ je prof. Dr. Dr. Peter Alheit, vedoucí Pedagogického semináře Georg-August University v Göttingenu.

Identita obyvatel je v rámci tohoto projektu zkoumána s použitím biografické metody aplikované na nejstarší a nejmladší generaci. Tato biografická identita se chápe jako subjektivní konstrukce (nebo rekonstrukce) zahrnující různé roviny a koncepty, v nichž probíhaly (probíhají) procesy identifikace, včetně vnějších vlivů a zprostředkujících faktorů. Biografie odhaluje stavy a různé souvislosti těchto procesů, prezentuje roviny sebereflexe včetně napětí mezi skutečností a očekáváním.²

¹ Výzkumný projekt „Biografická identita obyvatel euroregionu NISA“ je v české části řešen v rámci vědecké činnosti Sociologického ústavu Akademie věd ČR. Řešitelské pracoviště „tým pohraničí“ se sídlem v Ústí n. L., Stříbrnické nivy 2. Vedoucím projektu je prof. Ing. František Zich, DrSc, na projektu se dále podílejí: PhDr. Václav Houzvička, RNDr. Milan Jefáček. Výzkumné práce byly realizovány v rámci semináře k problematice metodologie sociologického výzkumu Institutu základů vzdělanosti Univerzity Karlovy v Praze (nyní fakulta humanitních věd). Systematicky se nyní práce na řešení úkolu zúčastňují čtyři studenti. Tři z nich současně na dílčí témata celého úkolu zpracovávají diplomové práce (dvě bakalářské a jedna magisterská). Tito studenti se zúčastnili pracovních seminářů celého mezinárodního týmu v Göttingenu (Německo) a v Karpaczi (Polsko).

² Některé další souvislosti biografie a identity jsou rozpracovány v teoretické části projektu

Projekt vychází z hypotetického definování „polí mentálního napětí“, jež existují v společenském prostoru zkoumaných území. Tento přístup se opírá o teoretický koncept různých druhů kapitálu, který tvoří základní osy tohoto sociálního prostoru a umožňuje tak vymezit různá sociální prostředí (milie) a vyjádřit vztahy a napětí mezi nimi. Jde o využití koncepce P. Bourdieueho³. V přípravné fázi výzkumu bylo konstatováno, že existují významné důvody pro rozdílné vymezení struktury sociálních prostorů zúčastněných zemí. Jde především o důsledky rozdílného vývoje v těchto zemích v poválečném období, jak již bylo zmíněno výše. Po roce 1990 (v důsledku transformačních procesů) dochází však k postupnému sblížení a ke shodě základních obrysů struktur sociálního prostředí. Tato shoda spočívá v tom, že na příslušných osách je možno ve všech třech zemích identifikovat: dělnické prostředí, prostředí klasických elit, „nové“ (podnikatelské) prostředí a etnické prostředí. Rozdílným způsobem je vymezováno maloburžoazní („rest milieu“) prostředí, a částečně také tradiční (aparátnické) prostředí. Zde se zdá, že jako významnější celek v českých podmínkách tato prostředí nefungují a za přesnější považujeme vymezení zaměstnaneckého milieu. (Přesto bylo do prvního kroku výzkumu „aparátnické milieu“ zařazeno.) V našich podmínkách také není patrně významné klerikální prostředí, jež je vymezeno zejména pro Polsko. Jde o hypotetické konstrukce sociálních prostředí; jejich oprávněnost, případně redefinování je záležitostí ověřování ve vlastním výzkumu.

Výběr respondentů (theoretical sampling)

Sociální prostor, v němž se pohybují aktéři (lidé), je vymezen osami ekonomického a kulturního kapitálu. V tomto prostoru se lidé chovají různým, ale typickým způsobem. Tzv. habitus chování vyjadřuje určitý typ chování, jsou to „generativní principy odlišných a odlišujících praktických činností lidí“. Jde o to, co kdo dělá a hlavně jak to dělá.

V duchu této koncepce a na základě dostupných poznatků o české společnosti byly stanoveny následující typy sociálního prostředí (milieu). Ke stanovení těchto typů a odhadu jejich kvantitativního zastoupení došlo na základě opakovaných diskusí řešitelského týmu.

- Nové milieu (zahrnuje podnikatelské prostředí, včetně drobných živnostníků, a prostředí nových místních politických elit většinou na pozici vedoucích funkcionářů městských a obecních zastupitelstev). Počet plánovaných dvojic pro první kolo rozhovorů z tohoto prostředí 3–4.
- Milieu tradičních elit zahrnuje představitelů místní kultury (profesory středních a vysokých škol, profesionální divadelníky, architektky, lékaře, odborné pracovníky místních kulturních a správních institucí apod.). Počet plánovaných dvojic 2–3.
- Úřednické, zaměstnanecké milieu zahrnuje „typické zaměstnance“ tj. odborné pracovníky zpravidla se středoškolským vzděláním na pozicích účetní, referent, vedoucí pošty, mistr v továrně apod. Počet plánovaných dvojic 3–4.
- Dělnické milieu zahrnuje všechny druhy

s odvoláním na literaturu. Např. Nassehi, A./Weber, G. (1990), *Zu einer Theorie biographischer Identität. Epistemologische und systemtheoretische Argumente*. In Bios, Heft 2, 153–187.

³ Viz např. české vydání – Bourdieu, Pierre: *Teorie jednání*, Karolinum, Praha 1998

- dělnického prostředí (tovární, manuální práce u malé firmy), všechna odvětví (průmyslu, stavebnictví, zemědělství, apod.). Plánovaný počet rozhovorů 5–6.
- Zemědělské (venkovské) milieu. Jde především o samostatné zemědělce. Počet plánovaných rozhovorů 1–2.
 - Milieu etnických skupin. Jde hlavně o romské prostředí. Počet plánovaných dvojic rozhovorů 1–2.
 - Tradiční (rest milieu, aparátčik) v našem případě státně socialistické. Plánovaný počet dvojic rozhovorů 1–2.
 - Předpokládali jsme, že pokud se, podle konkrétní situace ve zkoumaném regionu, prokáže existence milieu deprivovaných a dezintegrovaných skupin, bude vyhledána dvojice a proveden rozhovor z tohoto prostředí.

V první etapě terénních rozhovorů mělo být celkem uskutečněno 16–23 tandemů (rozhovorů s generací dědů a vnuků).

Předpokládáme dále, že vymezení sociálního prostoru a jeho struktury podle sociálního prostředí se může lišit regionálně. Například regionální rozdíly zde existují podle původnosti obyvatelstva, podle stupně industrializace apod.

Shromáždění znalostí o regionu

V souvislosti s celou přípravou projektu včetně koncipování struktury sociálního procesu byly postupně shromažďovány materiály a literatura, která sloužila k vytvoření dobré výchozí poznatkové báze o regionu (sensibilität koncept). V prvním kroku šlo především o statistické materiály o počtu a stavu obyvatelstva české části euroregionu NISA, dále některé statistické materiály o ekonomické

situaci regionu apod. Vzhledem k dynamice změn, k nimž dochází v ČR v souvislosti s transformačními procesy (pohyb obyvatelstva, změny v zaměstnanosti apod.), jsou tyto údaje postupně upřesňovány. Již tyto práce s „tvrdými daty“ ukazují na vnitřní diferenciaci zkoumaného regionu. Ten je tvořen okresy Semily, Jablonec n. Nisou, Liberec, Česká Lípa a severní částí okresu Děčín. Hlavní rozdíly je možno sledovat podle hlediska: industrializace a stav ekonomiky. Ekonomicky nejsilnější jsou okresy Liberec a Jablonec n. N. a částečně Česká Lípa. Okres Semily a severní část okresu Děčín se v současné době vyznačuje ekonomickým útlumem a vysokou mírou nezaměstnanosti. To má za následek pohyb obyvatelstva, zejména mladších věkových skupin (podrobněji viz příloha). Dalším významným hlediskem, podle kterého se celý region diferencuje, je původ obyvatelstva. Z větší části regionu byli po roce 1945 odsunuti Němci a území bylo osídleno českým obyvatelstvem. V některých částech okresu Semily, Liberec a Česká Lípa však Němci nežili, nebo byli v menšině a původní je zde české obyvatelstvo.

Významná pozornost byla věnována studiu některých historických souvislostí, vývoje regionu, zejména jeho přirozeného spádového centra, jímž je nesporně Liberec a Jablonec n. N.

V současné době jsou pro potřeby precizace a znalosti regionu zpracovávány materiály o ekonomické situaci, kulturní vybavenosti území a o některých dynamických demografických charakteristikách. Přihlížíme přitom k faktu, že celý tento region v rámci ČR prodělává další významné změny v důsledku vnitřní transformace, nebo jejich následných dopadů.

Postup výběru a provádění biografických rozhovorů

Výběr respondentů byl v první etapě skutečně prostřednictvím profesionální tazatelské sítě. Tazatelé měli podle zadaných instrukcí v rámci zkoumaného regionu vyhledat dvojice (děd, babička–vnuk, vnučka) podle zadané struktury (podle milie), uskutečnit kontakt, vysvětlit respondentům smysl a požadavky výzkumu a po jejich souhlasu s provedením rozhovoru zajistit možnost komunikace. Pro zařazení do příslušného milieu byla v této etapě rozhodující pozice dědy (babičky). Celkem takto bylo vybráno a zkontaktováno přes 30 respondentských dvojic. Již v této etapě výběru se ukázalo, že je obtížné získávat respondenty z některých prostředí. Zejména pak z nového, podnikatelského prostředí, prostředí tradičních a zemědělského prostředí. Samostatnou kapitolu co do obtížnosti pak tvoří romské prostředí, kam se dosud nepodařilo proniknout. Naopak celkem bez problémů byl získání respondenti ze zaměstnaneckého a dělnického prostředí a také z prostředí „starých elit“.

Na základě takto získaných kontaktů byly postupně v říjnu 1999 a lednu 2000 provedeny výzkumné rozhovory. Výzkumné rozhovory uskutečnili pracovníci řešitelského týmu a studenti. Průběh rozhovorů ukázal, že respondenti byli o tom, co se od nich žádá a v čem je smysl, informováni od tazatelů jen rámcově. Většinou proto bylo nutné znovu celou záležitost vysvětlit a provést důkladně fázi „rekognoskace“ v rámci vlastního narativního rozhovoru. Ukázalo se rovněž, že ne každý získaný respondent byl zcela jednoznačně zařaditelný do příslušného milieu. V některých případech vznikly pochybnosti, zda

respondenti patří do dělnického či zaměstnaneckého prostředí (např. mistr), či zda např. malíř skla s dlouholetou rodinnou tradicí patří do tradičních elit nebo do zaměstnanecko–dělnického prostředí apod.

Respondenti měli většinou důvěru k tazateli a až na výjimky vyprávěli spontánně. Jisté potíže s vyprávěním konstatujeme u žen z dělnického prostředí, některé nemluvily, nevyprávěly souvisle, chtěly, aby se jich tazatel ptal s tím, že nevědí co mají říkat, že jejich život nebyl tak zajímavý apod. Někteří respondenti, zřejmě z opatrnosti, se hlavně na počátku rozhovoru vyhýbali intimnějším a z jejich hlediska ožehavým tématům (např. česko–německé vztahy před a po válce). O těchto záležitostech se zmiňovali spíše ke konci rozhovoru. Podobné problémy, zřejmě však pramenící z malé zkušenosti, lze konstatovat v souvislosti s rozhovory s vnuky a vnučkami. Jejich biografické vyprávění je často velmi krátké a další je zaměřeno spíše na aktuální situaci a případně na plány a představy o budoucnosti.

K 1. 12. 2000 bylo uskutečněno celkem 14 dvojic výzkumných rozhovorů. Další rozhovory byly uskutečněny v srpnu až září 2000. V současné době je uskutečněno celkem 20 úplných dvojic rozhovorů (děda, vnuk) a 7 neúplných dvojic.

Jak již bylo uvedeno, je zařazení některých dotazovaných obtížné a nemůže být zcela jednoznačné. Potíže jsou zejména u nového milieu a při rozlišování, zda jde o dělnické či zaměstnanecké prostředí. Např. existuje jen malý rozdíl při celkovém pohledu na habitus chování dělníka a mistra, nebo hajného a lesního dělníka apod.

Z dosavadních rozhovorů, které představují první etapu terénní práce, je zřej-

mé, že jsou celkem dobře kvantitativně pokryty střední vrstvy a dělníci. Pokud jde o nové prostředí a tradiční elity vidíme hlavní problém v tom, že rozhovory byly provedeny s lidmi, které bychom mohli označit spíše jako místní elity (tradiční i podnikatelské) s relativně malým vlivem (na úrovni obce). Pokud jde o podnikatele, jde o 2 drobné živnostníky a v jednom případě je podnikatelem vnuk a jeho rodiče. Pozičně vlivnější (nové elity a podnikatele alespoň s regionálním vlivem) budeme muset teprve vyhledat a rozhovory doplnit. Podobně je tomu u prostředí zemědělského a etnického.

Projekt předpokládá, že budou provedeny rozhovory minimálně s 60 dvojicemi. Pro stanovení definitivního souboru respondentů však bude rozhodující, zda je vyčerpán a dostatečně pokryt sociální prostor a zda získávané poznatky vykazují dostatečnou úplnost, či zda nevyvolávají naopak pochybnosti o tom, že může existovat i jiný obecný závěr.

Zařazení do příslušného prostředí nechápeme jako definitivní. V souvislosti s analýzou výpovědí a interpretací bude upřesňován jak obraz a obsah milieu, tak také charakteristika a typ každé respondentské dvojice.

Z celkového počtu hotových a rozpracovaných dvojic je 16 dědů a 11 babiček.

Respondenti jsou rozmístěni po celém regionu. Nejvíce (10) je z okresu Jablonec, z Liberce (4), z okresu Semily (3), Děčín (5), Česká Lípa (5).

Pokud jde o výběr respondentů pro další etapy řešení projektu, bude zaměřen tak, aby byla dostatečně zastoupena všechna relevantní sociální milieu a také posíláno územní hledisko (Liberec a Semily), kde očekáváme určité rozdíly s ohledem na typ osídlení.

Technicky pak bude nábor respondentů proveden prostřednictvím inzerátů v místním tisku s výzvou ke spolupráci. Intenzivně budeme rovněž spolupracovat s místními orgány a institucemi a s pracovníky euroregionu.

Postup zpracování získaného materiálu

Zpracování záznamu narativních biografii (záznam na magnetofonových páscích) je prováděno podle postupu, který byl stanoven v projektu. V prvním kroku je prováděn doslovný přepis narace. Spolu s tím je vypracován biografický portrét respondenta. Na základě rozboru výpovědi je prováděno otevřené kódování obsahu a jsou stanoveny „jádrové pasáže“ výpovědi.

Vedle toho je pro každou dvojici zaveden evidenční list a stručný výpis všech podstatných záležitostí z výpovědi. Tento stručný záznam není doslovný a slouží k orientaci v obsahových věcech.

Na základě stanovení jádrových pasáží začínáme uskutečňovat jejich interpretaci (včetně hledání obecných kategorií, typů) v rámci pracovních seminářů.

Předběžné dílčí poznatky

K předběžným dílčím výsledkům, které vyplývají z dosud provedené analýzy výpovědí patří především hypotézy o specifičnosti kulturního prostoru regionu, jeho návaznosti na národní kulturu a vnitřní diferenciaci podle sociálních pozicí respondentů (milie) a částečně i podle vnitroregionální diferenciace. K této problematice se vztahuje i potvrzení rozdílů v mentalitě obyvatel české, německé a polské části euroregionu NISA.

Významný předběžný poznatek se vztahuje na specifické postoje respondentů z národnostně smíšených skupin, zejména ve spojení s regionální identitou a očekáváním příštího vývoje regionu. Většinou se zde projevují tendence hodnocení minulosti i budoucnosti v širší nadnárodní perspektivě.

Vedle této obecné hypotézy jsou k dispozici náměty na určení typů a jádrových teoretických kategorií. Jde však zatím jen o ne zcela systematické poznatky. Jejich pracovní verze budou v kódování dalších vyprávění a jejich interpretace upřesňovány.

Mimo základní postup zpracování biografických rozhovorů podle metodiky budování zakotvených teorií (grounded theory)⁴ byly metodou obsahové analýzy zpracovány některé poznatky vztahující se k historickému vědomí respondentů s přihlédnutím na generační srovnání.⁵ Toto zpracování je provedeno v rámci diplomové práce a považujeme je za důležitý příspěvek k poznání mentality obyvatel

české části euroregionu. Jde zejména o ty aspekty historického vědomí, které se týkají česko-německých vztahů. Podobným způsobem budou v průběhu příštího semestru zpracovány další aspekty vypovědi rovněž pro diplomové práce studentů. Tyto analýzy chápeme jen jako účelové a doplňující základní metodologický postup kódování získaných narativních rozhovorů a koncipování „zakotvené teorie“.

V této krátké zprávě jsem chtěl informovat o stavu řešení mezinárodního projektu. Jde o zkušenosti z přípravné etapy a realizace první fáze biografických rozhovorů. Sám projekt je plánovaný na tři roky. Vedle národních studií se předpokládá zpracování mezinárodní srovnávací studie. Jejím cílem jsou poznatky o identitě, ale také o procesech sblížení kultur třech zemí v rámci euroregionu NISA.

Vedle mimořádné zajímavosti vlastního výzkumného tématu a zvolené metodiky je významný duch spolupráce řešitelského týmu s účastí studentů.

⁴ Viz překlad anglického pojmu S. Ježka v práci: Strauss A., Corbinová J.: *Základy kvalitativního výzkumu*, Nakladatelství Albert, Boskovice, 1999.

⁵ Viz. Roubal, Ondřej: viz též stať ve sborníku *Vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici*, Sociologický ústav AV ČR, 2000.